

РІДНА МОВА:

ОБ'ЄКТИВНІСТЬ ІСНУВАННЯ ЧИ СУБ'ЄКТИВНІСТЬ ВИБОРУ?

*Ніщо так природно не сприймається
і ... так складно не визначається,
як поняття рідної мови*
Й.Л. Вайсгербер

Слова видатного німецького філософа мови, якого вже сучасники називали “апостолом рідної мови”, подані в епіграфі, напрочуд точно відображають реальну ситуацію з визначенням поняття “*рідна мова*”. Насправді, кожному з нас інтуїтивно зрозуміле значення словосполучення “*рідна мова*”. Кожен не замислюючись скаже, що це мова, якою мати нам співала колискову, тобто мова материнська; мова, якою розмовляємо з друзями; мова народу, до якого себе зараховуємо, тобто мова національна; мова, якою звертаємося до Творця в хвилини радості й печалі, яка є найзручнішою, найприроднішою, якою думаємо і бачимо сни і, нарешті, мова, яку ми самі визнаємо рідною, тобто духовно нами обрана. На перший погляд видається, що тут навіть немає наукової проблеми, настільки все зрозуміло для кожної людини. Разом з тим, як виявляється, в епоху масових міграцій, високої територіальної і соціальної мобільності людей наше інтуїтивне розуміння цього поняття стає досить нечітким і часто не збігається з встановленими наукою, та навіть побутовими спостереженнями, фактами.

Наприклад, відомі факти, коли людина постійно послуговується (або прямо називає рідною) мову, яка не збігається з етнічною чи /або мовою материнською, функціонально першою. Про відсутність стовідсоткової кореляції між поняттями “*рідна мова*” й “*етнічна приналежність*” переконливо пише чеська лінгвістка Габріела Соколова.

Провівши соціолінгвістичне опитування населення в місцях змішаного проживання кількох етносів у Чехії, зокрема чехів, словаків і поляків, авторка за даними опитування 1997-1998 рр. показала, що 89,4% чехів назвали рідною мовою чеську, 96,2% словаків — словацьку, 91,4% поляків — польську. В місцях компактного проживання в Чехії німців лише 65,6% назвали рідною мовою німецьку, а 33% німців визнали рідною чеську, тобто мову держави, в якій вони проживають. Ще красномовнішими виглядають відповіді респондентів на запитання “*Чи вважаєте Ви рідною мовою мову свого етносу (народу)?*”. Категорично “так” відповіли лише 77,2% чехів, 73,4% словаків і 74,2% поляків, 54,6% німців [1].

А ось ще разючіший приклад нетотожності понять “*рідна мова*” з одного боку й “*етнічна мова*”, “*материнська мова*” — з іншого. Нещодавно в одній із київських газет було оприлюднено інформацію про громадянина Великобританії, який прилетів в Україну в справах, пов'язаних із бізнесом. У його документах було записано: “*рідна мова — гінді*”, “*міра володіння — не володіє*”. Зрозуміло, що в цьому разі в ідентифікаційному документі особи відбито ототожнення поняття рідної мови із поняттям материнської мови, якою громадянин Великобританії не володіє.

Таким чином можна говорити, що терміни “*рідна мова*”, “*материнська мова*”, “*перша мова*” та “*національна мова*” досить часто можуть не збігатися; крім того згадані поняття, а також поняття “*нерідна мова*”, “*друга*

мова” до цього часу значною мірою виявляються змістовно не проясненими. Стає все зрозумілішим, що поняття “*рідна мова*” не може бути виявлене за тими самими формальними критеріями, як це має місце зі встановленням етнічної належності, а, так би мовити, розкривається в координатах порівняння з близькими, менш близькими і віддаленими поняттями.

На тлі низки згаданих термінів розглянемо поняття “*рідна мова*”.

Нерідна мова — одне з найважливіших понять лінгвістики,

Флорій Бацевич
доктор філол. наук,
професор,
завідувач кафедри
загального мовознавства
Львівського національного
університету
ім. Івана Франка,
м. Львів

методики викладання мови, етнолінгвістики, соціолінгвістики, лінгвокультурології, теорії міжкультурної комунікації; родові поняття стосовно мови між-національного спілкування (якщо вона не є рідною), чужої стосовно рідної мови.

Іноземна мова — це мова іншої національної лінгвокультурної спільноти, до якої не належить цей мовець. У методиці викладання — нерідна мова для тих, хто її вивчає.

Материнська мова — мова, яку засвоює дитина з моменту народження, спілкуючись у сім'ї. Часто материнська мова є мовою рідною, але трапляються випадки, коли материнська мова і мова, яку людина визнає рідною, не сходяться. В західній лінгвістиці й методиці викладання у цьому значенні часто трапляється термін “*батьківська мова*”.

Перша мова — це мова, яку людина засвоїла з дитинства (“*колицьова мова*”). Часто вона збігається з материнською мовою або мовою одного з батьків, якщо вони є носіями різних мов. Перша мова найчастіше і стає рідною мовою дитини.

Друга мова — мова, якою людина оволодіває свідомо в старшому (не дитячому) віці в ситуаціях спеціального навчання. Як правило, з позицій рідної мови, другою мовою людина володіє гірше, робить більше помилок, зокрема під впливом рідної мови.

Термін “*етнічна (національна) мова*” у сучасній лінгвістиці й методиці викладання визнається багатозначним. У першому зі значень — це мова нації як соціально-історичної спільноти людей. Національна мова існує в двох формах — усній та писемній і формується на ґрунті мови народності одночасно зі становленням нації із цієї народності. У другому значенні — *це спільна мова нації*, котра разом з іншими ознаками (спільність території, культури, психічного, економічного життя та ін.) характеризує конкретну націю. **Національна мова**, як правило, має літературну форму існування, постійну тенденцію до єдності. Часто *етнічна мова стає рідною мовою людини*.

Зважаючи на певну змістову невизначеність поняття “*рідна мова*”, її складний зв'язок з іншими поняттями, зокрема, “*перша мова*”, “*материнська (батьківська) мова*”, “*етнічна (національна, народна) мова*” та деякими іншими і жодним чином не відкидаючи неспростовні факти, які свідчать про те, що лише окрема людина може визначати свою рідну мову, нижче спробуємо обґрунтувати положення про об'єктивність цього поняття для кожного етносу.

Якщо під об'єктивним розуміти те, що реально існує в дійсності в нерозривному зв'язку з пізнавальною діяльністю людини, то рідна мова — явище реальне і об'єктивне, оскільки воно визнається мільйонами людей у всьому світі. Це визнання ґрунтується на тому, що (1) *існують різні мови й* (2) *об'єктивно наявне різне ставлення до цих мов або як до рідних, або як до нерідних, чужих, іноземних*.

Саме як до об'єктивного явища, яке реально існує, ставився до поняття “*рідна мова*” *Й.Л. Вайсгербер*, виводячи знаменитий мовний закон людства і важливий його складник — *закон рідної мови* [2]. А закони, як відомо, існують об'єктивно в їхніх зв'язках з пізнавальною діяльністю людей. Інакше кажучи, основний пафос нашої розвідки можна сформулювати наступним чином: *рідна мова* — явище екзистенційне і об'єктивне для кожного етносу і кожної людини, а не виключно індивідуально-психологічне, яке ґрунтується лише на суб'єктивному виборі людини, її смаках і уподобаннях. Обстоюючи цю тезу, спиратимемося на різні рівні вияву класифікаційних

ознак поняття “*рідна мова*”.

Рівень перший, який можна кваліфікувати як *онтологічно об'єктивний*. Спирається на незаперечний факт наявності у світі різних мов, а значить і протиставлення людьми мов як “*своїх*” і “*чужих*”. Сучасний російський лінгвіст О.Радченко слушно зауважує, що важливою рисою рідної мови є її беззаперечна присутність у житті людини. Ця присутність виявляється як духовна сила, творча потуга, що впливає на дії й мислення носіїв рідної мови завдяки неповторній картині світу, в ній зафіксованій [3].

Рівень другий, етнічний. Існуючи як творча духовна потуга, рідна мова виявляється як сила, що визначає етнос і етнічний розвиток і значною мірою бере участь у всіх сферах культурного процесу; народ як культурне співтовариство формується на основі мовного співтовариства [4]. На цьому рівні розгляду мови можуть кваліфікуватися і протиставлятися їх носіями як “*свої, національні, етнічні*” і “*чужі, чужоземні, іноземні*”.

Рівень третій, який можна кваліфікувати як *колективний*. Виявляється в наявності низки ситуацій, які потребують вибору конкретної мови спілкування та її оцінки як мови “*звичної, щоденної, мого оточення*” тощо і мови (мов) інших, “*знайомих*”, але “*не моїх*” (“*не наших*”). Сам цей вибір, зрозуміло, може ґрунтуватися на різноманітних критеріях, зокрема суб'єктивних, однак сама ситуація вибору об'єктивно ставить людину перед фактом мови “*моєї*”, або “*мови, якою я краще володію*”, і мови “*чужої*”, або “*мови, якою я гірше володію*”.

Рівень четвертий, який можна назвати *індивідуальним рівнем у ситуаціях вибору й оцінки мови*. Виявляється в наявності низки можливих об'єктивних протиставлень за різними критеріями, зокрема:

- а) “*природних*”, наприклад, “*мова материнська*” — “*мова друга*”;
- б) “*раціонального вибору*”, зокрема, “*мова свідомо (раціонально) обрана як рідна*” — “*мова (мови) свідомо (раціонально) відкинута*”;
- в) “*духовного визнання*”. Тут протиставляються “*мова, свідомо й духовно обрана*” — “*мова, свідомо й духовно відкинута*”;
- г) “*неусвідомлюваних*”. Тут чітко протиставляється мова, яка вживається неусвідомлено для здійснення автоматизованих мисленнево-мовленневих дій, наприклад, рахунку подумки, внутрішнього діалогу *ego* й *alter-ego* особистості, здійснення глибоко духовного й індивідуального процесу спілкування з Творцем за допомогою молитви;
- г) “*підсвідомих*”. Рідна мова виконує функцію здійснення зв'язку між усвідомлюваним (свідомістю) і неусвідомлюваним (підсвідомістю).

Об'єктивність існування рідної мови для етносу виявляється також у тих функціях, які ця мова виконує в суспільстві й житті окремих людей.

Серед найважливіших функцій живої природної мови сучасні лінгвісти і філософи перш за все виділяють *символічну* (мова як надскладний світ символів, які забезпечують функціонування людського суспільства, на яких ґрунтуються явища культури тощо), *комунікативну* (засіб спілкування з іншими людьми, колективами людей, інституціями), *когнітивну* (пізнавальну, гносеологічну, пов'язану з мисленневими операціями), *емотивну або експресивну* (засіб вираження почуттів, емоцій, волі), *естетичну* (мова як носій категорій прекрасного і потворного), *магічну* (мова як засіб впливу на світ та інших людей). Безумовно, рідна мова кожної людини виконує всі з перерахованих вище функцій, а також низку інших, які найповніше виявляються в опозиціях “*рідна/нерідна*”

(чужа) мова”. Крім того, найважливіші функції будь-якої живої людської мови, які розглядаються з позицій мови рідної, отримують додаткові смислові нюанси, так би мовити, “обертони”.

Наприклад, символічна функція стає основою формування неповторної концептосфери у межах конкретних мов. **Концептосфера** — це узагальнення колективного культурного досвіду певного етносу, неповторна система, яка містить концепти (тобто ідеальні сутності, що формуються у свідомості людини із безпосереднього чуттєвого досвіду) тих фрагментів дійсності, які є найважливішими для народу-носія цієї мови, а також структурує їх за різними ознаками і на різних підставах. Концептосфери різних етносів суттєво відрізняються як за набором концептів, так і за принципами їх структурування. Концептосфери кожної неповторної мови містять як загальнолюдські (*Час, Простір, Істина, Життя, Смерть* тощо), так і національно-культурні (*Воля, Незалежність, Україна* та ін.) концепти. Базовими для концептосфери української мови і культури вважають концепти *Слово, Бог, Істина, Добро, Мир, Праця, Доля, Воля, Серце, Земля, Правда, Свобода, Шевченко*. Ще однією важливою особливістю мови з означенням “рідна” в аспекті зв'язків з культурою є її потенційний динамізм. Сучасна українська дослідниця *Н. Дзюбишина-Мельник* пише, що “рідну мову можна набутти, втратити, змінити або навіть ніколи її не мати відповідно до набуття, втрати або зміни рідної культури, а також через неінтегрованість у жодну культуру” [5].

Комунікативна функція мови тісно пов'язана з тим, що дитина засвоює рідну мову через мовлення, а не спеціальне навчання. Діти переймають мову насамперед від батьків, найближчого оточення. Ця ж функція лежить в основі формування неповторної комунікативної поведінки кожного народу. Комунікативна поведінка — це вербальна (мовна) і супровідна невербальна (жести, міміка, постави тіла, інтонація, паузи, зітхання, сміх, плач, відстань між мовцями тощо) поведінка людини або групи людей у процесах спілкування, яке регулюється нормами і традиціями спілкування соціуму, до якого особа або група осіб належать. Комунікативна поведінка різних народів може суттєво відрізнятися, створюючи складнощі в міжкультурній комунікації, може стати причиною навіть так званого культурного шоку.

Одним із найважливіших результатів впливу безперервної комунікації, без якої немислиме життя як окремої людини, так і всього роду людського, слід визнати формування похідної від комунікативної функції соціалізації людини в певному суспільстві, оволодіння нею культурою, нормами і звичками поведінки, притаманними саме цьому суспільству. При цьому, як зазначають видатні педагоги (*Костянтин Ушинський, Василь Сухомлинський, Іван Огієнко, Василь Сімович* та інші), функція соціалізації людини, яку виконують усі без винятку мови, швидше і якісніше відбувається тоді, коли дитина спирається саме на рідну мову. Саме в цьому сенсі можна твердити, що соціалізація людини (перш за все дитини) є водночас її етнізацією.

Результатом різних виявів когнітивної функції мов стає формування неповторних мовних картин світу, які можуть суттєво відрізнятися (і, як правило, відрізняються) у різних етносів і культур.

Пізнавальна (когнітивна) функція рідної мови специфічно виявляється в тому, що вона найтісніше пов'язана з мисленнєвими і перцептивними процесами особистості й етносу, оскільки вони вживають мову, практично не замислюючись над її формою. Видатний

російський лінгвіст і методист початку ХХ ст. академік *Лев Щерба* писав, що спостереження над рідною мовою — це, фактично, спостереження над процесами “живого” мислення [6]. Широко відомі випадки, коли людина в своєму щоденному спілкуванні в силу необхідності послуговувалась чужою мовою, але в хвилини глибокого душевного відчаю, болю, розпуки тощо переходила на свою рідну мову.

Мови, які є рідними для певних народів, виконують, окрім згаданих вище функцій, низку специфічних. Найважливішими серед них слід визнати такі:

— **Функція етнідентифікаційна для окремого народу і особистості, яка належить до цього етносу.** Вона стає основою самосвідомості народу, який послуговується цією мовою. Інакше кажучи, етнічна функція в певних умовах, наприклад, наявності іншомовного оточення, стає функцією ідентифікаційною і етнорозрізнявальною. Як справедливо зауважує відомий український соціолінгвіст *Ярослав Радевич-Винницький*, поняття “друга рідна мова”, яке активно впроваджувалось у науковий обіг в межах колишнього СРСР, де під цим поняттям приховувалась російська мова як мова “міжнаціонального спілкування”, виявляється семантично спустошеним, лінгвістично невинуватим і політично шкідливим [7].

— **Функція культуротвірні і культурозберігальні.** Рідна мова — основа формування унікальної культури кожного народу. Спираючись на низку соціолінгвістичних досліджень, *Н. Дзюбишина-Мельник* переконливо доводить, що культура — найважливіший чинник соціалізації людини, формування *homo sapiens*, тобто “людини розумної” і, додамо, людини духовної, виділення її зі світу тварин. Авторка пропонує нову дефініцію поняття “рідна мова”: “Рідна мова — це мова культури, в контексті якої виховується дитина (людина). Є рідна культура — є рідна мова. Немає рідної культури — немає рідної мови, але є мова спілкування” [8]. Як образно зазначив чеський мовознавець *Іржі Марван*: “Рідна мова — це єдина Батьківщина, яка назавжди залишається і відроджується в людині, куди б її не закинула доля” [9].

— **Функція світоглядна.** Такі видатні вчені минулого як *Вільгельм фон Гумбольдт, Олександр Потебня, Йоган Лео Вайсгербер* та інші неспростовно довели значний (а в дитинстві — визначальний) вплив мовної картини світу, яка формується засобами рідної мови, на світосприйняття людей. Автори відомої гіпотези лінгвістичної відносності американські лінгвісти *Едвард Сепір і Бенджамін Лі Уорф* навіть твердили про те, що мислення, норми поведінки етносу визначаються категоріями рідної мови [10]. Видатний український лінгвіст *Леонід Булаховський* у свій час зазначав, що “пристрасть людей і цілих народів до рідних мов ґрунтується на підсвідомому прагненні зберегти цілісність специфічної картини світу” [11].

— **Функція освітня.** Вона тісно пов'язана з функцією світоглядною. Саме в школі, викладаючи основи рідної мови і формуючи до неї інтерес і любов, можна зберегти тяглість у сприйнятті спільної для етносу мовної картини світу та її цілісність. Крім того, низка психологів і методистів, спираючись на експериментальні дані, твердять про те, що основи наукового світогляду у дитини молодшого шкільного віку найповніше закладаються з оперттям саме на засоби і категорії рідної мови. Логічним виглядає те, що викладання рідної та іноземної мов ґрунтуються на різних методичних підходах.

— **Функція формування єдності етнічної психології та моральних засад.** Психологи, зокрема етнопсихологи, спираючись на значний дослідний матеріал, говорять про те, що саме рідна мова — основа формування неповторного

психічного складу етносу. Сучасна українська дослідниця *Олена Снітко* переконливо доводить: якщо людина довгий час позбавлена можливості спілкуватися з іншими людьми рідною мовою, то виникає почуття “мовної ностальгії”, яке гнітюче впливає на психіку людини [12].

— **Функція підтримання спільної історичної пам'яті, культурної ідентичності.** Вона тісно пов'язана з попередніми. Її суть полягає в тому, що люди, які постійно спілкуються й отримали освіту рідною мовою, прониклися спільним світоглядом, перебувають під впливом рідної культури, спільної мовної картини світу, наділені спільністю історичної пам'яті свого народу, пишаються здобутками своїх попередників, болять болями свого народу і передають ці почуття наступним поколінням. Так підтримується відчуття неперервності буття етносу; так окремий народ не губиться в світовій історії, не стає просто “історичною масою, історичним натовпом”.

— **Функція духовного єднання,** “духовної екзистенції” народу, одна з найважливіших функцій рідної мови. Це єднання відбувається під впливом спільної мовної картини світу, яка віддзеркалює спільність культури, історичної долі, території проживання тощо. Недарма, як писав про це німецький мовознавець і філософ мови *В. фон Гумбольдт*, нам такими солодкими видаються на чужині звуки рідної мови. Спираючись на праці низки соціолінгвістів, відомий український мовознавець *Михайло Кочерган* глибоко розвинув ідею мови як символу соціальної солідарності. Зрозуміло, що це поняття передовсім стосується рідної мови. Соціальна солідарність ґрунтується в першу чергу на вербальному (мовному) і невербальному (одяг, спосіб проведення відпусток, колекціонування тощо) символізмі. *Вербальний символізм* полягає в тому, що мовці вживають певні слова, звоти і тип вимови, що засвідчує на-

лежність до певної соціальної групи. І, навпаки, люди, які не оволоділи символами належності до групи, не можуть претендувати на місце в цій групі, стають ізгоями. Соціальний символізм виявляється в різних соціальних групах: від сім'ї до цілого етносу. Кожна така група характеризується притаманним їй особливим варіантом мови — *соціолектом* [13].

— **Функція підтримання глибинного зв'язку свідомості й підсвідомості** кожної людини, а також основи внутрішнього мовлення, зв'язків *ego* й *alter-ego* особистості. Ця глибинна функція лежить в основі того, що механізм вивчення дитиною іноземної мови принципово відрізняється від механізму опанування рідною мовою. Спираючись на вроджену здатність до опанування мовою, уже в перші місяці й роки життя дитина легко “схоплює” безпосередній зв'язок між одиницями мови та реаліями дійсності.

Вивчаючи ж іноземну мову, дитина (чи, частіше, доросла людина) уже спирається на знання рідної (чи функціонально першої) мови, пізнаючи мовні одиниці чужої мови, завдяки їхньому співвіднесенню з уже засвоєними раніше одиницями своєї мови. Отже, **основними категоріальними ознаками рідної мови слід уважати такі:**

* духовна близькість і особливе емоційне ставлення носіїв до мови, через яку виявляється духовна спорідненість (гармонія) зі світом, його Творцем, тобто синергетизм у найширшому розумінні цього слова;

* об'єктивна наявність протиставлення “рідна/нерідна (чужа, іноземна) мова”;

* потенційний динамізм в аспекті зв'язків з культурою;

* активна участь у формуванні духовної єдності народу, спільної культури, неповторної концептосфери і мовної картини світу;

* найтісніший зв'язок з усвідомлюваними та неусвідомлюваними (підсвідомими) мисленнєвими, перцептивними, психічними і психоло-

гічними процесами;

* визначальна роль у процесах соціалізації-етнізації особистості;

* тісний зв'язок зі світоглядом і активний вплив на нього (особливо в ранньому дитинстві) через сформовані мовні картини світу;

* вплив на становлення мовної та комунікативної поведінки носіїв, формування різних типів мовних (комунікативних) особистостей.

Рідна мова з позиції окремої людини — це мова, з якою особистість відчуває особливу духовну спорідненість, гармонію, зручність і легкість, використовуючи яку, людина якнайповніше втілює свої думки, мрії, оцінки, здійснює постійний зв'язок зі своїм “alter ego”, з допомогою якої сформувались чи формуються мовна і наукова (концептуальна) картини світу, використовуючи яку людина стає мовною і комунікативною особистістю.

З позиції етносу (народу, нації, народності) рідна мова — це об'єктивна реальність, засіб формування спільної культури, духовної єдності носіїв цієї культури, неповторної мовної картини світу, основа процесів соціалізації та етнізації людей, які формують цей етнос.

Рідна мова — один із найважливіших духовних екзистенційних вимірів етносу, які вирізняють певний етнос серед інших, творять його неповторність.

Література

1. *Sokolova G.* Mateřský jazyk v národnostně smíšeném prostředí // Slovo a slovesnost. — 2001. — № 4 (LXII). — S. 258-273.
2. *Вайсгербер Й.Л.* Родной язык и формирование духа / Пер. с немецкого, вступ. ст. и коммент. О.А.Радченко. Изд. 2. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — С. 134.
3. *Радченко О.А.* Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства. 3-е изд. — М.: Едиториал УРСС, 2006. — С. 84.
4. Там само. С. 124.
5. *Дзюбишина-Мельник Н.* Поняття “рідна мова” в контексті сучасних реалій // Мовознавство: доп. та повідомл. IV Міжнародного конгресу україністів. — К.: Пульсари, 2002. — С. 155-158.
6. *Шерба Л.В.* О взаимоотношениях родного и иностранного языков // Л.В.Шерба. Языковая система и речевая деятельность. — Ленинград: Наука, 1974. — С. 342.
7. *Радевич-Винницький Я.* Рідна мова в ситуації двомовності (Українські реалії) // Українознавство. — 2007. — № 3 (24).
8. *Дзюбишина-Мельник Н.* Знач. праця. С. 157.
9. *Marvan Jiří.* Brána jazykem otvíraná. — Praha: Academia, 2004. S. 147.
10. *Уорф Б.Л.* Отношение норм мышления к языку // Новое в лингвистике. Вып. 1. — М.: Изд-во иностр. литературы, 1960.
11. *Булаховський Л.А.* Нариси з загального мовознавства // А.А.Булаховський. Вибрані праці: В 5-ти томах. — Т.1. — К.: Наукова думка, 1975. С. 86.
12. *Снітко О.С.* Поняття рідної мови в контексті проблем сучасної психо- та етнолінгвістики // Наукові записки КНУ ім. Т.Г.Шевченка. Ін-т філології. — Т. XIII. — 2004. — С. 14-19.
13. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство. Підручник. — К.: Видавничий центр “Академія”, 2003. — С. 304-312.